e-ISSN 3060-5059
DOI: 10.67227

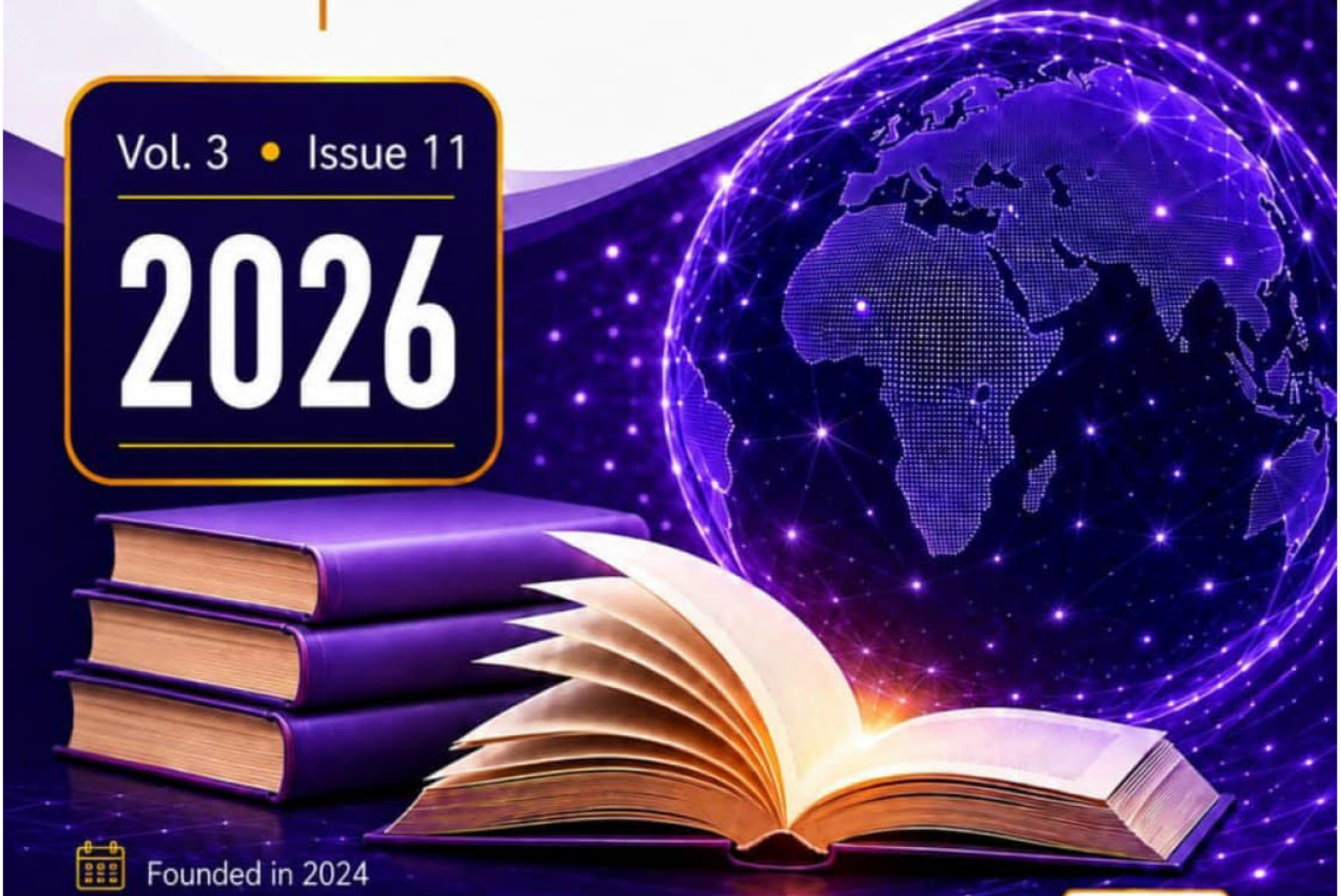
IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 11

2026

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper https://doi.org/10.67227/f4nba836

TASAVVUF FALSAFASIDA INSON KAMOLOTI: NAQSHBANDIYA TARIQATINING AMALIY TAMOYILLARI

Quramatov Murod

Toshkent kimyo-texnologiya instituti Yangiyer filiali, assistent-o‘qituvchi.
e-mail: murodquramatov1@gmail.com **ORCID**: https://orcid.org/0009-0005-7492-7647

Annotatsiya.

Maqolada tasavvuf falsafasining asosiy tushunchalari (tavhid, ma’rifat, maqom va hol, fano va baqo) tizimlashtirilib, ularning inson kamolotiga oid ta’limot hamda Naqshbandiya tariqatining amaliy tamoyillari bilan aloqasi tahlil qilinadi. Tadqiqot nashr etilgan ilmiy va tarixiy manbalarning konseptual tahliliga asoslanadi. Tasavvuf ham bilish nazariyasi (qalb orqali bevosita bilish), ham axloqiy amaliyot sifatida talqin qilinishi, Naqshbandiya tamoyillari («dast ba kor, dil ba yor» va Bahouddin Naqshband tomonidan qo‘shilgan uchta «vuquf» qoidasi) esa tasavvuf g‘oyalarini kundalik mehnat faoliyati bilan uyg‘unlashtirishi ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, mavzuning ma’naviy-psixologik ahamiyatiga oid ayrim da’volar empirik tekshiruvni talab qilishi qayd etiladi.

Kalit so‘zlar: tasavvuf, tavhid, ma’rifat, maqom va hol, insoni komil, Naqshbandiya, Bahouddin Naqshband, ma’naviyat.

ДУХОВНОЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЧЕЛОВЕКА В ФИЛОСОФИИ СУФИЗМА: ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ТАРИКАТА НАКШБАНДИЯ

Кураматов Мурод

Янгиерский филиал Ташкентского химико-технологического института, ассистент-преподаватель.

Аннотация.

В статье систематизируются основные понятия философии суфизма (таухид, марифат, макам и хал, фана и бака) и анализируется их взаимосвязь с учением о духовном совершенствовании человека и практическими принципами тариката Накшбандия. Исследование основано на концептуальном анализе опубликованных научных и исторических источников. Показано, что суфизм может рассматриваться как теория познания (непосредственное познание посредством сердца) и как нравственная практика, тогда как принципы Накшбандии («даст ба кор, дил ба ёр» и три правила «вукуф», введённые Бахауддином Накшбандом) обеспечивают соединение суфийских идей с повседневной трудовой деятельностью. Также отмечается, что некоторые утверждения о духовно-психологической значимости рассматриваемой темы требуют эмпирической проверки.

Ключевые слова: суфизм, таухид, марифат, макам и хал, совершенный человек, Накшбандия, Бахауддин Накшбанд, духовность.

HUMAN SPIRITUAL PERFECTION IN SUFI PHILOSOPHY: THE PRACTICAL PRINCIPLES OF THE NAQSHBANDI ORDER

Quramatov Murod

Yangiyer Branch of the Tashkent Institute of Chemical Technology, Assistant Lecturer.

Abstract.

The article systematizes the fundamental concepts of Sufi philosophy (tawhid, ma'rifa, maqam and hal, fana and baqa) and analyzes their relationship with the doctrine of human spiritual perfection and the practical principles of the Naqshbandi order. The study is based on a conceptual analysis of published scholarly and historical sources. It demonstrates that Sufism can be interpreted both as an epistemological framework (direct knowledge through the heart) and as an ethical practice, while the principles of the Naqshbandi order (“dast ba kor, dil ba yor” and the three rules of “wuquf” introduced by Bahauddin Naqshband) integrate Sufi ideas with everyday labor. The article also notes that certain claims regarding the spiritual and psychological significance of the subject require empirical verification.

Keywords: Sufism, tawhid, ma'rifa, maqam and hal, perfect human being, Naqshbandi order, Bahauddin Naqshband, spirituality.

Kirish. Tasavvuf Sharq tafakkurida inson, bilim va Haq o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganuvchi diniy-falsafiy ta’limot sifatida shakllangan. J. Holmo‘minov uni Islom tuzilmasining Islom va Imondan keyingi uchinchi tarkibiy qismi hamda musulmon Sharqida deyarli 1300 yil davomida shakllangan mukammal diniy-falsafiy ta’limot deb ta’riflaydi. Uning fikricha, tasavvuf irratsional bilish usullariga tayanadi, biroq aqliy tafakkurni inkor etmaydi [2].

ISSN 3060-5059 (Online)

Mavzuning dolzarbligi ikki jihatga bog‘liq. Birinchidan, O‘zbekiston hududi tasavvufning yirik tariqatlari — Yassaviya va Naqshbandiyaning shakllanishida muhim o‘rin tutgan. Naqshbandiya asoschisi Bahouddin Naqshband (1318–1389) [1] Buxoro yaqinida yashab, ijod qilgan. Ikkinchidan, ma’naviy-axloqiy muammolar kuchaygan davrda tasavvuf g‘oyalaridan ruhiy muvozanat va axloqiy tarbiya vositasi sifatida foydalanish mumkinligi haqida fikrlar bildirilmoqda [2]. Shu bilan birga, bu fikrlar ko‘pincha umumiy tavsif darajasida qolmoqda, tasavvufning falsafiy kategoriyalari esa amaliy tamoyillar bilan bog‘langan holda tizimli yoritilmayapti.

Tadqiqotning maqsadi — tasavvuf falsafasining asosiy tushunchalarini tizimlashtirish va ularni Naqshbandiya tariqatining amaliy tamoyillari bilan bog‘lab, inson kamolotiga oid ta’limotni ochib berish. Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat: (1) bilish va borliq haqidagi asosiy g‘oyalarni aniqlash; (2) yo‘l bosqichlari, maqom va hol tushunchalarini farqlash; (3) Naqshbandiya tamoyillarining falsafiy asoslarini ko‘rsatish; (4) mavzuning bugungi ahamiyati va cheklovlarini baholash.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Tasavvufni umumiy falsafiy-tarixiy nuqtayi nazardan A. Shimmel “Islomdagi tasavvuf o‘lchamlari” asarida yoritgan [3]. Tasavvuf amaliyotining klassik tizimlashtirilishi al-Qushayriyning “ar-Risola” [4] va al-Hujviriyning “Kashf al-mahjub” [5] kabi qo‘llanmalarida berilgan. Ularda yo‘l bosqichlari va qalb holatlari tavsiflanadi. Al-G‘azzoliy “Ihyo ulum ad-din” asarida tasavvuf amaliyotini shariat ilmlari bilan uyg‘unlashtirishga intilgan [6]. O‘zbek tilida tasavvufning axloqiy mohiyati N. Komilovning “Tasavvuf yoki komil inson axloqi” kitobida yoritilgan [7]. V. Chittik esa tasavvufdagi bilish nazariyasi va borliq talqinini Ibn al-Arabiy ta’limoti misolida tahlil qiladi [8].

Naqshbandiya bo‘yicha U. Uvatov Bahouddin Naqshband o‘z ustozlari Xoja Yusuf Hamadoniy va Abdulxoliq G‘ijduvoniy taklif etgan sakkizta qoidani tanlab olgani va ularga uchta qoida — vuqufi zamoniy, vuqufi adadiy va vuqufi qalbiyni qo‘shgani haqida yozadi [1]. J. Holmo‘minov esa tasavvufni “global sivilizatsion hodisa” sifatida baholab, uning zamonaviylashish imkoniyatlarini Mavlaviya va Naqshbandiya tariqatlari misolida ko‘rsatadi [2]. Mavjud ishlarda falsafiy kategoriyalar va amaliy tamoyillar ko‘pincha alohida ko‘rib chiqiladi. Ushbu maqolada esa ularni yagona tizimda yoritishga harakat qilinadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot nashr etilgan ilmiy maqolalar va tarixiy-falsafiy adabiyotlarning matniy va konseptual tahliliga asoslangan. Tadqiqotda tushunchalarni tahlil qilish va tizimlashtirish, qiyosiy-tarixiy yondashuv hamda yo‘l bosqichlarini sxema ko‘rinishida umumlashtirish (1-rasm) usullaridan foydalanilgan. Naqshbandiya tamoyillari bo‘yicha ma’lumotlar [1] manbasidan olingan.

Muhim jihati shundaki, tadqiqot dala materiallariga (so‘rovnoma, suhbat) tayanmaydi. Shu sababli tasavvufning shaxs yoki jamiyatga ta’siri haqida empirik xulosalar chiqarilmaydi. Tushunchalar talqini turli tariqatlar va mualliflarda farq qilishi mumkin. Shuning uchun sxema va jadvallar umumlashtirilgan hamda muallif tomonidan soddalashtirilgan shaklda taqdim etilgan.

1-rasm. Tasavvuf yo‘li bosqichlari va maqom hamda ahvol tushunchalari (muallif sxemasi)

TAHLIL VA NATIJALAR

Tavhid va bilish. Tasavvuf falsafasining markazida tavhid, ya’ni borliqning yagona Haq bilan bog‘liqligi g‘oyasi turadi. Bilish esa ma’rifat tushunchasi orqali talqin qilinadi. Bu yerda bilish aqliy dalillashdan tashqari, qalb orqali bevosita idrok etishni ham o‘z ichiga oladi. Holmo‘minovning ta’kidlashicha, tasavvuf irratsional bilish usullariga tayanadi, lekin ratsional fikrni rad etmaydi; diniy va dunyoviy tafakkur, sezgi va aql uyg‘unlashadi [2]. Shu sababli tasavvufni faqat mistik tajriba yoki faqat axloqiy ta’limot deb emas, balki har ikkala jihatni birlashtirgan tizim sifatida ko‘rish to‘g‘riroq.

Yo‘l bosqichlari, maqom va hol. An’anaviy talqinda tasavvuf yo‘li shariat, tariqat, ma’rifat va haqiqat bosqichlari orqali ifodalanadi (1-rasm). Bu yerda maqom va hol tushunchalari farqlanadi: maqom kishining mujohada va riyozat orqali erishadigan nisbatan barqaror bosqichi (masalan, tavba, sabr, tavakkul), hol esa qalbga kelib-ketuvchi, in’om

ISSN 3060-5059 (Online)

sifatida tasvirlanadigan holat (masalan, muhabbat, shavq) deb tushuntiriladi [4; 5]. Maqomlar soni va tartibi manbalarga qarab farq qiladi, shu sababli 1-rasmdagi ro‘yxat faqat misol sifatida berilgan. Falsafiy jihatdan muhimi shundaki, tasavvuf kamolotni bilimning o‘zi bilan emas, balki shaxsiy axloqiy o‘zgarish bilan bog‘laydi. Maqomlarning aksariyati axloqiy fazilatlardir.

Fano, baqo va insoni komil. Yo‘lning yuqori bosqichida fano (o‘z nafsiy ehtiyojlaridan voz kechish) va baqo (Haq bilan qoluvchi hayot) tushunchalari muhokama qilinadi. Bu g‘oyalar insoni komil, ya’ni axloqiy va ma’naviy jihatdan kamol topgan shaxs haqidagi ta’limot bilan bog‘lanadi. O‘zbek tilidagi talqinda bu g‘oya kamol topgan insonning axloqi sifatida ko‘rsatiladi [7]. Tasavvuf adabiyotida, jumladan, Yassaviy hikmatlari va Navoiyning tasavvuf tarixiga oid asarida bu ideal xalq tilida va tarixiy namunalar orqali targ‘ib qilingan.

Naqshbandiya tamoyillari. Bahouddin Naqshband (1318–1389) tariqati ustozlari Xoja Yusuf Hamadoniy va Abdulxoliq G‘ijduvoniy tomonidan belgilangan sakkizta qoidani qabul qilib, ularga vuqufi zamoniy (o‘z holatiga e’tibor, ya’ni yaxshi va yomon amallarini yodda tutish), vuqufi adadiy (zikrda takrorlar sonini hisobga olish) va vuqufi qalbiy (qalbni doimo Haq nomi bilan bog‘lash) qoidalarini qo‘shgan [1]. Shuningdek, G‘ijduvoniyga nisbat beriladigan “dast ba kor, dil ba yor” (qo‘l ishda, dil Haq bilan) shiori [1] Naqshbandiyaning o‘ziga xosligini ko‘rsatadi. Bu shiorni muallif talqinida quyidagicha izohlash mumkin: tasavvuf uzlat va dunyodan chetlanish bilan cheklanmaydi, kishi mehnat va ijtimoiy faoliyatda ishtirok etishi bilan birga, ma’naviy hozirlikni saqlaydi. Bu talqin bevosita manbadan olinmagan, balki muallifning xulosasi hisoblanadi.

1-jadval.Tasavvuf falsafasining asosiy tushunchalari va ularning vazifasi

Tushuncha	**Mazmuni**	**Falsafiy vazifasi**
Tavhid	Borliqning yagona Haq bilan bog‘liqligi	Borliq va bilishning umumiy asosi
Ma’rifat	Qalb orqali bevosita bilish	Aqliy bilishni to‘ldiruvchi bilish usuli
Maqom	Mujohada bilan erishiladigan bosqich	Kamolotning axloqiy mezoni
Hol	Qalbga keluvchi o‘tkinchi holat	Ruhiy tajribaning ifodasi
Fano va baqo	Nafsiy bog‘lanishlardan xalos bo‘lish va Haq bilan qolish	Yo‘lning yuqori bosqichini tavsiflash
Insoni komil	Axloqiy-ma’naviy kamolga erishgan shaxs	Tasavvuf axloqining ideali
Naqshbandiya qoidalari	Sakkiz qoida va uch “vuquf”; “dast ba kor, dil ba yor”	Falsafiy g‘oyani kundalik amalga bog‘lash

Izoh: jadval muallif tomonidan [1–8] asosida tuzilgan; tushunchalar talqini maktablarga qarab farq qilishi mumkin.

1-jadvaldan ko‘rinadiki, tasavvufning falsafiy tushunchalari o‘zaro bog‘liq tizimni tashkil etadi: tavhid va ma’rifat bilish va borliq masalalarini, maqom, hol va fano esa shaxsiy o‘zgarishni ifodalaydi. Naqshbandiya qoidalari esa bu o‘zgarishni nazorat qilish va kundalik hayot bilan bog‘lash usullarini taqdim etadi.

Bugungi ahamiyati. Holmo‘minov ma’naviy inqiroz va axloqiy tushkunlik davrida tasavvuf g‘oyalari inson ruhiyatini muvozanatlashtirish va kelajakka ishonchni mustahkamlashga yordam berishi mumkinligini yozadi. Shuningdek, tasavvufni falsafiy va psixologik jihatdan o‘rganish hamda ma’naviy tarbiya usuli sifatida qo‘llashni tavsiya etadi [2]. Shu bilan birga, muallifning tasavvuf dunyo aholisining deyarli yarmiga ijobiy ruhiy ta’sir ko‘rsatgani haqidagi da’vosi [2] ushbu ishda mustaqil tekshirilmagan va empirik asoslashni talab etadi.

MUHOKAMA

Natijalar tasavvufni falsafiy tahlil qilishda bir nechta xulosaga kelish imkonini beradi. Birinchidan, tasavvufni faqat mistik tajriba sifatida emas, balki bilish, borliq va axloqni birlashtirgan tizim sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq. Ikkinchidan, Naqshbandiya misoli tasavvuf g‘oyalari mehnat va ijtimoiy hayotdan ajralmagan holda ham ifodalanishi mumkinligini ko‘rsatadi. Bu esa tasavvufni bugungi ta’lim va axloqiy tarbiya kontekstida muhokama qilish uchun asos bo‘ladi.

Tadqiqotning ayrim cheklovlari mavjud. Birinchidan, u ikkilamchi manbalarga tayanadi va tariqatlar o‘rtasidagi farqlarni to‘liq qamrab olmaydi. Ikkinchidan, maqom va hollarning soni hamda tartibi manbalarga qarab farq qiladi, shu sababli jadval va sxema umumlashtirilgan. Uchinchidan, Naqshbandiya qoidalari faqat bitta manbadagi tavsifga ko‘ra keltirilgan, sakkiz qoidaning har biri bu ishda alohida tahlil qilinmagan. To‘rtinchidan, tasavvufning ruhiy-psixologik ta’siri haqidagi fikrlar empirik tekshiruvdan o‘tmagan. Keyingi tadqiqotlarda birlamchi manbalarni (masalan, Naqshband va G‘ijduvoniy bilan bog‘liq risolalarni) tahlil qilish va ma’naviy-axloqiy ta’sirni so‘rovnoma yoki kuzatuv orqali o‘rganish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tahlil tasavvuf falsafasi tavhid, ma’rifat, maqom va hol, fano va baqo kabi o‘zaro bog‘liq tushunchalar orqali inson kamolotini bilish va axloqiy amaliyot birligi sifatida talqin qilishini ko‘rsatdi. Naqshbandiya tariqatining “dast ba kor, dil ba yor” tamoyili va Bahouddin Naqshband qo‘shgan uchta “vuquf” qoidasi bu falsafiy g‘oyalarni kundalik hayot bilan bog‘lash usullarini taqdim etadi. Mavzuni yanada chuqur o‘rganish uchun quyidagi takliflar beriladi:

Birinchidan, tasavvuf tushunchalarini ta’lim jarayonida (falsafa, axloq, madaniyatshunoslik fanlarida) manbalarga tayangan holda izohli lug‘at ko‘rinishida tizimlashtirish.

Ikkinchidan, tariqat tamoyillarini birlamchi manbalar asosida alohida o‘rganish va ularning tarjimalarini ilmiy izohlar bilan nashr etish.

Uchinchidan, tasavvufning ma’naviy-psixologik ta’siri haqidagi fikrlarni so‘rovnoma va kuzatuv kabi empirik

ISSN 3060-5059 (Online)

usullar bilan tekshirish.

To‘rtinchidan, maqom va hol ro‘yxatlarini turli manbalar bo‘yicha qiyosiy tahlil qilib, yagona izohli jadval tuzish.

Beshinchidan, tasavvuf merosini tadqiq etishda diniy va ilmiy talqinlar o‘rtasidagi farqni aniq ko‘rsatish va manbalarni ochiq keltirish tamoyiliga amal qilish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Uvatov U. Uzbekistan: A Land Multifarious Geniuses. Abdulkhaliq Ghijduvani (Part 2) // Bukhari.uz. – 2019. – 12-iyul. – URL: https://bukhari.uz/?p=5420&lang=en. bukhari.uz
2. Holmo‘minov J. M. Tasavvuf va bugungi davr // Academic Research in Educational Sciences. – URL: https://ares.uz/maqola-sahifasi/tasavvuf-va-bugungi-davr. – **Yil, jild, son va sahifalar tasdiqlanmadi.**
3. Schimmel A. Mystical Dimensions of Islam. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975. – URL: https://books.google.com/books?id=JpNsaHMNM78C. books.google.com
4. Al-Qushayri. Al-Qushayri’s Epistle on Sufism: Al-Risala al-Qushayriyya fi ‘Ilm al-Tasawwuf / translated by A. D. Knysh. – Reading: Garnet Publishing, 2007. – URL: https://data.nur.nu/Kutub/English/Qushayri_Risala.pdf. data.nur.nu
5. Al-Hujwiri. The Kashf al-Mahjub: The Oldest Persian Treatise on Sufism / translated by R. A. Nicholson. – London: Luzac & Co.; Leiden: E. J. Brill, 1911. – URL: https://www.gutenberg.org/files/64786/64786-h/64786-h.htm. gutenberg.org
6. Al-Ghazali. Ihya’ ‘Ulum al-Din [Elektron resurs]. – URL: https://www.ghazali.org/site/ihya.htm. ghazali.org
7. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. – Toshkent: Yozuvchi, 1996. – 272 b. – URL: https://kitobxon.com/oz/kitob/tasavvuf-yoki-komil-inson-ahloqi. kitobxon.com
8. Chittick W. C. The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-‘Arabi’s Metaphysics of Imagination. – Albany: State University of New York Press, 1989. – URL: https://www.jstor.org/stable/jj.18252566. JSTOR